

МЕЂУНАРОДНИ СТУДЕНТИ ИЗМЕЂУ ДВА ТРЖИШТА РАДА: ПРОФЕСИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ, УСЛОВИ РАДА И ПЛАНИРАЊЕ КАРИЈЕРЕ

Сажетак

Усмереност универзитета ка тржишту и имплементација концепта учења кроз праксу довела је до већег учешћа економских актера са мезо нивоа у функционисању високог образовања. Компаније, мала и средња предузећа постају партнери научно-истраживачких организација превасходно у извођењу радне праксе студената, а онда и у обезбеђивању специфичних додатних послова и дугорочних облика запослења након студија. Код међународних студената овакве околности у великом броју случајева доводе до контаката са актерима који долазе из више од једног тржишта рада. Таква ситуација може да има последице које се читавају у стицању специфичног дуалног радног искуства студената и следствено томе у поређењу и промишљању услова и положаја сопствене професије унутар различитих радних окружења. Предмет овог рада јесу управо радна искуства међународних студената у иностранству и последице таквог искуства по њихов професионални идентитет, перцепцију услова рада и планирање каријере након завршетка студија. Налази који су представљени засновани су на интегрисаним квантитативним и квалитативним резултатима добијеним помоћу фокусгрупних интервјуа, анкетног истраживања и дубинских интервјуа рађених са страним студентима у Србији, студентима из Србије који се образују у иностранству и студентима повратницима из обе категорије.

Кључне речи: професионални идентитет, међународни студенти, тржиште рада, услови рада, планирање каријере

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Развој теорије о мигрантској индустрији (Castles & Miller, 2003; Hernández-León, 2013; Cranston & Spaan, 2017) и њена примена у објашњењу мобилности међународних студената (Li, 2019; Liu-Farrer & Tran, 2019; Brotherhood, 2020) допринела је томе да се пажња у литератури све чешће посвећује претходно занемареним разнородним актерима који посредују између државе дестинације и самих имиграната. Реч је о „низу међуповезаних институција“ (Salt & Stain, 1997) које омогућавају и потпомажу сам процес (академских) миграција

попут државних институција и агенција, невладиног сектора, удружења, предузећа, синдиката и сл. (Salt, 2011). Поменути актери са мезо нивоа директно и индиректно утичу на (пре)обликовање процеса, карактера и ефеката међународних миграција и они се, уз макро структуралне чиниоце са националног и транснационалног нивоа и микро чиниоце у виду мигрантских мрежа и социјалног капитала, морају сагледати у циљу свеобухватнијег објашњења овог феномена.

Уколико се узме у обзир чињеница да су економски разлози једни од најважнијих приликом доношења одлуке о миграцији (OECD, 2023), економски актери са мезо нивоа државе дестинације прилично су значајни у контексту мигрантске индустрије. У складу са тим и у оквиру образовне мигрантске индустрије актери који пружају могућности за обављање радне праксе студената, додатне послове, привремено запослење или дугорочну могућност запослења играју важну улогу у обликовању миграција међународних студената. Међу њих спадају научно-истраживачке организације, државне установе, компаније, мала и средња предузећа и остали облици радних организација које пружају оквир за функционисање модела учење кроз праксу (енгл. *work integrated learning*) (Cooper, Orrell & Bowden, 2010). Оваква оријентација универзитета је на таласима академског капитализма (Slaughter & Rhoades, 2004) добила замах у последњих неколико деценија.

Према појединим наводима (Baas, 2019), управо је образовно мигрантска индустрија та која делује као посредник код концепта познатог као миграције у два корака (енгл. *two-step migration*) која често одликује међународне студентске миграције. У овом контексту, академске миграције представљају „први корак“ у оквиру којег студенти могу да врше алокацију ресурса неопходних за „други корак“, односно даљу миграцију ка коначној дестинацији. Обављање праксе, додатних послова или дугорочније запослење у иностраној земљи (у склопу студија или уз њих) међународним студентима може да пружи знања о различитим начинима рада, раду са различитим инструментима и алатима, као и вештине рада у различитим (интер)културним радним окружењима (види нпр. Di Pietro, 2022; Benati, Lindsay, O'Toole, Fischer, 2023). Поред овог хуманог капитала, професионално искуство у иностранству пружа и различите облике културног капитала, попут усвајања другачије пословне културе, радних стандарда и сл. (види нпр. Lee, 2019; Bótas & Huisman, 2013).

Литература која се бави радним искуствима међународних студената у последњих десетак година расте. Рађена су истраживања са послодавцима, односно анализиран је њихов однос према међународним студентима (Hawthorne & To, 2014), као и њихово вредновање искуства праксе или образовања у иностранству (Van Mol, 2016). У одређеној мери анализирано је и искуство радне праксе студената током студија у иностранству (Ruhanen,

Robinson & Breakey, 2013; Khalil, 2015), као и њихов положај на тржишту рада (Nyland, Forbes-Mewett, Marginson, Ramia, Sawir & Smith, 2009)¹. Оно чему су истраживачи посветили ипак највише пажње јесу последице међународних студентских миграција по радни и професионални живот студената. Тако су анализирале финансијске последице миграција по студенте (Kratz & Netz, 2016), неједнакости у могућностима за каријеру након завршетка студија (Moskal, 2016), искуства на тржишту рада и проблем запошљавања (Hawthorne, 2010; Gribble, Rahimi & Blackmore, 2017), утицај искуства на страном тржишту рада на одлуку о повратку у земљу порекла (Bijwaard & Wang, 2016), као и искуство рада након студија у иностранству студената повратника у земљу порекла (Tran et al., 2020).

Предмет овог рада управо се тиче радних искустава међународних студената током боравка на школовању у иностранству. Основно истраживачко питање од којег се полази јесте: како суочавање са два различита тржишта рада обликује ставове међународних студената према сопственој професији, односно према сопственом професионалном идентитету? Поред тога, постављају се и следећа посебна истраживачка питања – како студенти промишљају о својој професији, на који начин пореде услове рада у два различита радна окружења, те како планирају своју каријеру након завршетка миграције?

Одговори на поменута истраживачка питања у овом раду добијени су на основу података прикупљених комбинованим методом, који је већ детаљно објашњен у првом делу ове студије који се бави методологијом истраживања. Без уласка у детаље методолошког приступа, на овом месту је потребно напоменути само то да су у анализи интегрисани добијени подаци из сва три метода за прикупљање података који су коришћени – фокус групе, анкетног истраживања и дубинских интервјуа са свим категоријама испитиваних студената.

РЕЗУЛТАТИ

Основни резултати у овом истраживању односе се на различите аспекте субјективног доживљаја међународних студената у вези са професијом за коју се тренутно школују, односно, у случају повратника, за коју су се школовали или је тренутно обављају. Промишљање о сопственој професији првобитно је у истраживању испитано фокусгрупним интервјуима са међународним студентима и тада је утврђено да се последице овог типа миграција код испитаника

¹ Према неким наводима (Nyland et al., 2009), уз припаднике маргинализованих друштвених група, међународни студенти припадају вулнерабилној категорији радне снаге која прихвата лоше услове запослења, а која је често занемарена у дискусијама о овом проблему.

јављају у оквиру три групе тема: (1) перцепција вредновања професије за коју се студенти школују у одређеном друштву, као и (пре)обликовање професионалног идентитета које је у тесној вези са поменутиим вредновањем; (2) доживљај услова рада за обављање конкретне професије у одређеном друштву и њен положај у ширем систему; као и (3) препознавање значаја академске мобилности за обављање професионалне делатности и њен утицај на планирање и могућности будућег радног искуства. Све теме које су идентификоване у наративима студената имају одређени дуални карактер, односно оне се промишљају углавном у компарацији између два друштвена контекста или два тржишта рада – оног у држави порекла и оног у држави студирања.

Пре него се размотре наведене теме, потребно је скренути пажњу на радно искуство испитаних студената у иностранству. На основу квантитативног дела истраживања може се закључити да, од укупног броја испитаних, више од половине (58,91%) је имало неки облик радног искуства током свог школовања у иностранству. Највише је било формално запослених (26,34%), нешто мање је било радно ангажованих у оквиру плаћене или неплаћене праксе (18,30%), док је најмањи удео њих волонтирао (14,27%). Запослење, плаћену или неплаћену праксу или волонтирање у иностранству искусило је највише испитаника из групе повратника, затим из групе студената из Србије који студирају у иностранству, а најмање из групе страних студената у Србији. Такође, мушки студенти су нешто више од женских имали неки од поменутих облика радног искуства.

Професионални идентитет

Значајан број класичних истраживања организационог понашања указују на везу између професионалног идентитета и вредновања професије у одређеном друштвеном окружењу (нпр. Ashforth & Mael, 1989; Ibarra, 1999; Stryker & Burke, 2000). Из тог разлога, пре анализе професионалног идентитета значајно је указати на перцепцију вредновања професије од стране међународних студената у два друштвена контекста – држави порекла и држави студирања.

Резултати ставки из Ликертове скале која је мерила вредновање професије у различитим друштвеним контекстима, показали су да више од половине испитаних међународних студената сматра да се њихова професија више вреднује у иностранству (58,59%) него у држави порекла. Посматрано из перспективе укупног броја засебно мушких и засебно женских испитаника, нешто је већи удео мушкараца (62,61%) који заузимају овакав став у односу на жене (53,97%). Када је реч о разлици у односу на групе испитаних

међународних студената, на првом месту по јачини оваквог става су студенти повратници (61,53%), што је посебно индикативно с обзиром на то да су они завршили своје школовање у иностранству и изнова се суочили са (не)вредновањем своје професије у држави порекла након повратка. Након ове групе, став је најјачи код студената из Србије на школовању у иностранству (58,67%), а затим код страних студената у Србији (55,56%). Овакви резултати могу да се објасне самим друштвено-економским околностима и карактером међународне миграције. Студенти из Србије у иностранству своје школовање проводе у западним државама које су на већем степену економског развоја и, следствено томе, професије за које се школују у тим друштвима претежно заузимају бољи положај у односу на исте професије у Србији. С друге стране, како страни студенти перципирају Србију као иностранство и како је економски стандард Србије нижи у односу на неке њима жељене дестинације, они вредновање професије у иностранству оцењују као нешто ниже, иако и даље високо у односу на земљу порекла. Поред економског стандарда, овде треба узети у обзир и тренд да студенти из Србије у иностранству углавном разматрају свој останак у истој земљи у којој студирају (или сличној земљи), док страни студенти у Србији свој боравак посматрају као привремен – или су оријентисани на повратак у земљу порекла, или Србију посматрају као транзитно подручје, односно „први корак“ миграције ка жељеној дестинацији.

Када је реч о професионалном идентитету међународних студената, он је мерен пре свега помоћу групе ставки из Ликертове скале које су се односиле на индивидуални однос према професији, као и на однос релевантних других према професији испитаника. Овде, ставка која је имала највиши просек гласи: „Волим да причам о мојој (будућој) професији“ ($M=3,62$). Одмах иза ње по просеку биле су ставке „Не могу да замислим да се бавим неком другом професијом у свом животу“ ($M=3,15$) и „Узнемирим се када неко прича лоше о мојој (будућој) професији“ ($M=3,01$). Осим резултата прве ставке који иде у потврдном смеру, резултати друге две показују да не постоје потпуно јасни ставови међународних студената који се односе на професионални идентитет. То може да се објасни тиме што се у већини случајева (осим повратника) ради о студентима којима је професионално образовање у току и који највероватније немају јасно изграђен професионални идентитет. Такви налази у складу су и са неким класичним теоријским објашњењима која тврде да је за појединца неопходно да заврши своје образовање и да интернализује вредности и норме како би могао себе да окарактерише или поистовети са одређеном професијом (Barker Caza & Creaghy, 2016).

Слабо поистовећивање са професијом јасно је и из података који указују на то да релативно мали број испитаних међународних студената (29,1%) сматра да би остало у својој професији чак и у случају неке боље позиције у другој

области, као и то да им је породица значајнија од професионалне каријере (61,6%). Поред чињенице да међународни студенти због процеса образовања који је и даље у току махом немају изграђене вредности и норме које воде ка поистовећивању са професијом, у обзир треба узети и промену која се догађа са професијама и професионалним идентитетом у постмодерном друштву.² Реч је, наиме, о све мањој везаности појединаца за одређене организације и професије услед краткорочних уговора о раду, пројеката и додатних послова (Sennett, 1998). У таквом систему, каријере се све више посматрају као низови различитих професионалних искустава и улога које су подложне честим променама током живота (Arthur & Rousseau, 1996).

Положај професије и услови рада

Положај професије у одређеном друштву најчешће се сагледава кроз количину угледа, моћи и богатства који могу да акумулирају они појединци који припадају истој професионалној групи (види Treiman, 1977). Претходно поменуто вредновање професије од стране конкретног друштва управо утиче на њен положај у датом друштву и због тога различита друштва могу да позиционирају исту професију на потпуно другачији начин. Чак и исто друштво у различитим историјским периодима може потпуно другачије да вреднује одређену професију. Због тога је друштвени контекст изузетно битан за положај професије, што се јасно утврдило у истраживању са међународним студентима.

Процену положаја сопствене професије међународни студенти углавном врше на основу компарације услова за обављање професије у држави њиховог порекла и држави студирања. Тако, на пример, страни студент у Србији наводи околности под којима обавља свој научно-истраживачки рад у склопу докторских студија и пореди их са онима које сматра да би имао у држави свог порекла:

„Да сам студирала у Ирану, мислим да бих можда била на бољем положају него што сам сада овде. Ја сам овде само једна од многа студенткиња, али с обзиром на то да сам на докторским студијама, требало би да будем више од тога... Немам никакву каријеру. Немам никакво ангажовање или посао на факултету. Немам никакву столицу, никакав кабинет, немам канцеларију, ништа немам. Ја сам само једна од многа студенткиња,

² О губљењу значаја професије у савременом друштву говоре различити теоретичари из друштвених наука. Примера ради, Бауман у својим радовима о ликвидној модерности говори о томе да је идентитет, а самим тим и онај професионални, све више нестабилан, односно да традиционалне улоге све више губе на значају (Bauman, 2000). Поред њега, Бурдије наводи како професионалне границе постају све флексибилније и да су подложне променама у зависности од ширег друштвеног контекста (Bourdieu, 1984).

а њри шоме мислим на сшуденше основних сшудија. Да сам у мојој земљи, сада бих имала своју канцеларију и мојла бих да будем већ ѡрофесор на овом нивоу.“ (ж, 31, Србија)

Из наведеног дела интервјуа јасно се уочава да студенткиња о сопственом професионалном положају закључује на основу односа институције и релевантних појединаца према њеном раду и радним потребама. На сличан начин студенткиња из Србије приликом објашњења опремљености институције у оквиру које се тренутно школује у иностранству закључује о положају целокупне професије: *„Врашила бих се шамо јер новинарсшво је ѡрофесија која је сшецифична ѡ шом ѡишању, мислим да бих се боље снашла шамо... Друшачије ллагају на ѡсоао новинара.“* (ж, 21, Белгија) Шире посматрање односа друштва према професији, а самим тим и њен положај, студенти виде и кроз утиске о вредностима уско повезаних са професијом у конкретном друштву. Пример тога јесте објашњење једне стране студенткиње у Србији о томе зашто сматра да инжењерство није у довољној мери развијено, нити цењено у српском друштву: *„Ја се бавим електроником, али ме досша занима и шехнолоија... али овде... људи уколико ѡседују неку сшару шехнолоију, њима шом не смеша, они насшаве да је корисше. Реч је о сшаву људи овде ѡрема модернизацији... Не бих рекла да их шом занима, модернизација и ѡрилаѡђавање.“* (ж, 29, Србија). Уз утисак о томе шта се цени у земљи домаћину, студенти понекад процењују и оно што се цени у држави њиховог порекла, а често је реч о потпуно другачијим аспектима која се наглашавају. То је приметно код студента из Србије који се упутио на студије сликарства у иностранство: *„Умешносш је ллорификовани занаш. То се цени шамо. Да ли неко зна да ради ... А код нас [се цени] – Аха, ши си сшудирао у Фиренци!“* (м, 32, Италија)

Услови рада у истраживању су разматрани као још један индикатор положаја професије у држави порекла и држави студирања међународних студената. Различита истраживања сведоче о томе да бољи услови рада у виду зараде, опреме, могућности за напредовање, заштите на раду, различитих бенефиција и друго, имплицирају бољи статус професије у одређеном друштву.³ Исто важи и обрнуто – лошији услови рада најчешће упућују на нижи статус професије. У табели 1 представљени су резултати који говоре о томе како студенти перципирају услове на раду, односно да ли сматрају да су одређени елементи услова бољи у држави порекла (1) или у иностранству (5).

³ Једно од класичних истраживања из области социологије рада и професија јесте оно које је спровео Еверет Хјуз (Hughes, 1958) и које се управо бави тиме како друштвени статус и услови рада могу да утичу на углед и вредновање професија у друштву. Поред овог класичног дела, у социологији постоји читава област истраживања која указује на везу између услова рада и положаја професије у друштву (види Goldthorpe & Hope, 1974; Abbott, 1988).

Табела 1. Просечне вредности самопроцене услова рада у домовини и иностранству

Услови за рад	Укупно	Пол		Група		
		М	Ж	1	2	3
Опрема	3,66	3,83	3,55	4,13	4,15	3,03
Зарада	3,75	3,98	3,53	4,41	4,29	2,91
Напредовање	3,72	3,89	3,54	4,09	3,86	3,37
Флексибилност	3,52	3,59	3,45	3,81	3,44	3,37
Годишњи одмор	3,28	3,37	3,15	3,49	3,30	3,18
Слободни дани	3,15	3,23	3,03	3,31	3,04	3,11
Награде и бонуси	3,71	3,81	3,57	4,05	4,11	3,18
Заштита на раду	3,68	3,80	3,56	4,08	3,96	3,20
Тимски рад	2,98	3,06	2,92	3,11	2,90	2,97

Напомена: Најмања вредност на скали односила се на боље услове у домовини, највиша на боље услове у иностранству; Група 1 у табели означава студенте из Србије у иностранству, група 2 повратнике и група 3 студенте странце у Србији.

Због обима квалитативних података није могуће илустровати сваки добијени квантитативни податак из табеле. Међутим, три категорије услова на раду су посебно издвојене у предстојећој анализи – зарада као највећи скор на скали, тимски рад као најнижи, и опрема за рад о којој су студенти током интервјуа нарочито говорили. Поред ове три категорије у накнадним интервјуима издвојила се још једна која није била инкорпорирана у скалу – радна пракса, односно њен квалитет и садржај.

Већ је поменуто да је највећа укупна вредност аритметичке средине на скали која испитује услове рада у земљи и иностранству она која се односи на висину зараде. Међународни студенти сматрају да је зарада боља у иностранству него у њиховој држави порекла и управо ова околност се у интервјуима често везује за промишљање о некој даљој, будућој (ре)миграцији. Она је карактеристична како за студенте из Србије који се школују у иностранству, тако и за стране студенте, с тим што последњи наводе да је зарада боља у другим иностраним земљама, нарочито оним западним.

„Искрено увек сам хћела да студирам у иностранству и да останем, јер њама коју имају за исшћи њосао, ако ја на мојој њракси овде зарађујем више нећо софћверски инжењер у Србији који је сениор, мени њо није имало смисла да останем у Србији. Овде моју да радим 10 година и да одем у њензију са 30 година и да никад нишћа не морам да радим.“ (ж, 22, САД)

„Прва сѣвар, наравно, јесу ѿлаше у Србији, које су друѣачије, односно ниске у ѿоређењу са Енѿлеском. На ѿимер, у Енѿлеској за неке ѿослове који ѿодразумевају низак ниво квалификација, ѿлаћају више неѿо шѿо је овде ѿочешна ѿлаша докѿора.“ (м, 27, Србија)

Најнижа вредност на целокупној скали односи се на тимски рад и она упућује на то да студенти у просеку сматрају да је у држави порекла нешто више присутније тимски оријентисано радно окружење. Овакви налази могу бити резултат веће социјалне и културне блискости студената са својим колегама у држави порекла, односно лакше комуникације утемељене на заједничким културним нормама.⁴ У интервјуима са српским студентима-повратницима, културни оквири пословне комуникације у иностранству и њена компарација са комуникацијом у земљи порекла посебно је наглашена:

„У академском контексту шребало ми је време да научим да чишам шај одређени код који шамо ѿосѿоји. Када ши неко нешто каже шша шѿо заѿраво значи ... Све је некако завијено у шај неки контекст љубазности, заѿраво шреба да научиш да ѿрочишаш шша је крајња ѿорука.“ (ж, 32, Уједињено Краљевство)

„Свако за себе ради и не можеше да окривише никоѿа ни зашша јер све сами радише за себе. Послован однос. Код нас су људи досша ближи, смашрају се блиским...“ (ж, 29, Аустрија)

Међународни студенти из Србије који су тренутно на студентској размени и они који су се са студија вратили у Србију посебно истичу и бољу опрему за рад у иностранству. Према њиховом утиску радна окружења у Србији често или не поседују опрему која је неопходна за извршавање посла, или је та опрема застарела и са њом није могуће вршити посао на савремен начин. Таква ситуација на радном месту нужно утиче на квалитет посла и у одређеној мери га успорава или додатно отежава. Добре примере овога наводе једна српска студенткиња са комуникологије и једна са хемије: *„Тамо смо имали досша оѿреме које овде немамо за медијске сѣвари, сѿудио, шелеѿроншѿер и све осшало...“* (ж, 21, Белгија); *„Тамо сам моѿла сво своје ѿосуђе да ѿерем у дишвошеру, а овде све морам да ѿерем ручно и онда милион ѿуша кажем сад да сам шамо ја бих шѿо оѿрала за 15 минуша а овако морам два саша да ѿерем.“* (ж, 29, Аустрија)

Уз опрему за рад, категорија која се посебно издвојила у интервјуима је она која се тиче радне праксе, нарочито код студената из Србије који су у

⁴ Познавање језика друштвене средине се у подацима такође издвојило као битан фактор. Чак и они страни студенти који су навели да добро знају енглески језик, имали су утисак да у иностранству нису могли у потпуности да искажу своју личност као што то могу на „домаћем терену“.

иностранству и код оних који су се након завршетка студија вратили у Србију. Студенти сведоче о томе да је пракса доста присутна у оквиру студијских програма у иностранству, али не само то – пракса која је у оквиру програма заиста јесте стручна пракса из области студија. Једна студенткиња психологије наводи да у склопу иностраног факултета на ком се школовала постоји приватна клиника и да на њу долазе клијенти који се прослеђују студентима у оквиру праксе – *„Цео њај гео је мноџо орџанизованији, мноџо више ђрилика за учење и за сѣицање неких знања и вешѣина а у оквиру је факулѣтеѣа.“* (ж, 27, Кипар) Практична знања и вештине на страним факултетима нису уско везана само за приватну праксу, већ су уграђена и у учење савремених алата и програма неопходних за обављање посла. О томе сведочи студент социологије који је тренутно на студентској размени: – *„Овај смер је окренуѣ ка сѣаѣисѣици и ка учењу ђроѣрама који ће вам ђосле на ѣржиѣѣу рада ђружиѣи ђредносѣ. То су Паѣѣон, Ар, иѣѣг. и ѣо ми се гоѣало ... овде неѣѣѣ ђраѣѣично може да се научи и онда да идеш на ѣржиѣѣе рада и кажеш ја ово знам, ја сам вама ђоѣребан.“* (м, 34, Немачка)

Планирање каријере

Боравак на међународној размени несумњиво доводи до одређених промена по живот и планирање будућности студената, о чему говори велики број истраживања (Potts, 2015; Waibel et al., 2017; Roy et al., 2019). Та тема посебно је обрађена и у последњем раду овог зборника. На овом месту фокус је стављен на промене које се тичу каријере, односно перцепције могућности за каријеру и њено планирање након завршетка студија у иностранству.

На опште питање шта се то у највећој мери променило код студената од одласка у иностранство до момента овог истраживања, одмах иза погледа на начин живота који желе да воде (M=2,34) налази се управо однос према каријери коју желе да стварају (M=2,48).⁵ Ту промену у нешто већој мери препознају мушкарци (M=2,38) у односу на жене (M=2,67). Када је реч о различитим групама, она је највише идентификована код повратника (M=2,23), затим код студената из Србије у иностранству (M=2,48) и на крају код страних студената у Србији (M=2,63).

Међународно искуство студентима је донело одређене користи, нарочито у погледу стицања интеркултуралних компетенција које могу бити употребљене као њихова предност у будућој каријери на било ком тржишту рада. Директну предност при запошљавању остварила је једна студенткиња која је навела да је због своје академске миграције добила прилику да ради

⁵ Оцена 1 у скали је подразумевала став у потпуности ме је променило, док је оцена 5 имала значење уопште ме није променило.

у Србији: „Мислим да је *сџудирање* у *иносџрансџву* било кључно за добијање *џосла* ... Не само *шџо* је *докџораш* био услов да ја добијем *џосао* већ *шџо* је мој *џосао* зависио *џада* од, колико се сећам, *џозива* за *зайошљавање* хиљаду младих *докџоранаџа џовраџника* из *иносџрансџва* у *инсџиџуџијама* у Србији, *џако* да је *аџсолуџно сџудирање* у *иносџрансџву* било услов да добијем *џосао*.“ (ж, 35, Уједињено Краљевство) Други студенти повратници наводе да су им искуства у интеркултуралном радном окружењу помогла у лакшем обављању посла након завршетка студија: „Мени је *сџудирање* већ *џомоџло* јер сада радим у *инсџернационалном амџијенсџу*.“ (м, 31, Чешка Република); „Имам јасне *сџвари* које сам научио *џоком овоџ боравка*, знам које су ми *вешџине*, знам *шџа* ћу са њима *да радим* и ако не нађем *џосао*, знам *џе* ћу *да иџем*.“ (м, 30, Немачка)

Поред интеркултуралних компетенција, међународна академска миграција студентима је донела и усавршавање енглеског језика, односно језика који је посебно значајан за рад на различитим тржиштима: – „*Досџа џоџа* сам научио, свакако сам *сџекао* *досџа* *искусџива*. Чак сам добро усавршио и језик. Можда *џо* не бих *усџео* у *мојој земљи* да сам *сџудирао* на *маџерњем језику*.“ (м, 31, Србија) Социјални капитал, односно мреже и контакти, такође се истичу као значајни за каријеру након студија. Поједини студенти-повратници су своје послове након студија пронашли управо захваљујући слабирм везама које су остварили током боравка у иностранству, а неки су након проналаска посла успоставили и пословне контакте са појединцима из свог претходног иностраног окружења: „У сваком случају, *џо шџо* сам био *наџољу* ми значи, јер данас *сарађујем* са *џим људима*.“ (ж, 32, Италија)

Размишљање о будућој каријери у значајној мери је код студената повлачило и размишљање о повратку, останку или некој даљој миграцији. У студији је већ поменуто да се као основни мотив повратка у државу порекла код више од једне трећине студената истиче управо обезбеђен и добро плаћен посао у струци, док остатак испитаника наводи породичне разлоге, подршку државе и повољне услове за започињање сопственог посла, односно за предузетништво, промену власти у домовини, повољне стамбене кредите, бољи животни стандард, жељу да се врати у матичну земљу, постојање емотивних партнерских односа итд.

Међународни студенти у просеку изражавају жељу да услед евентуалног повратка помогну својој домовини знањем и вештинама које су усвојили током боравка у другој држави (М=3,81). Оваква намера је знатно јача код жена (М=4,15), у односу на мушкарце (3,67), као и код страних студената у Србији (М=4,01) и студената повратника (М=3,91), док је значајно нижа (али и даље у позитивном смеру) код студената из Србије у иностранству (М=3,48). Поред тога међународни студенти у просеку сматрају и да свако ко се врати у своју домовину треба да својим радом допринесе развоју земље (М=3,99). Слично

као и код претходног питања, овај став је јаче изражен код жена ($M=4,20$) у односу на мушкарце ($M=3,89$), међутим у односу на групе постоји одређена разлика – најјачи став је код страних студената у Србији ($M=4,19$), затим код повратника ($M=4,04$), а најслабији у односу на групе код студената из Србије у иностранству ($M=3,77$).

Међутим, и поред жеље да помогну својој држави након повратка, одређени број међународних студената сматра да би се суочио или, у случају повратника, се суочава са одређеним ограничењима на домаћем тржишту рада. На питање да ли очекују исти третман са другим радницима на тржишту рада након повратка у своју државу, студенти из Србије у иностранству посебно показују нижу вредност слагања са овим ставом ($M=2,93$). Овакав резултат може се додатно поткрепити и сегментима из интервјуа, а добар пример јесте студенткиња која сведочи о неусклађености страних програма са захтевима домаћих послодаваца: *„Чињеница је да знам да ме не би радо ђусили овде да радим у сируци, у право збој шоја што ми фали досјаа тих ђрегметја који су ђрисујни на нашим сјудујским ђројраима.“* (ж, 33, Аустрија) За разлику од студената из Србије на школовању у иностранству, повратници имају нешто позитивнији став према једнакости са осталим радницима на тржишту рада ($M=3,25$), док је највећи резултат код групе страних студената у Србији ($M=3,48$). У односу на пол испитаника није примећена значајна разлика у одговорима.

Међународни студенти у просеку сматрају да је боља могућност проналазка посла у иностранству ($M=3,82$) Нешто је јачи тај став код мушких ($M=3,89$), у односу на женске испитанике ($M=3,76$). У односу на групе, најјачи став изражавају студенти повратници ($M=4,15$), затим студенти из Србије у иностранству ($M=4,01$), док је најнижи иако и даље позитивно усмерен став страних студената у Србији ($M=3,42$). Пример једне студенткиње на размени јасно указује на проблем личне запошљивости у Србији након студија: *„Ја волим да дођем у Србију. Сјвар је у шоме што ја не знам шта бих ју радила. Ја не знам ко би мене зајослио овде јер се бавим нечим за шта не јосјоји коншексј у Србију.“* (ж, 32, Немачка) Поред проблема који се односи на непостојање конкретних излазних профила одређених професија у домовини, студенти наводе и проблеме у вези запошљавања који се тичу губитка контаката и веза у оквиру професионалне заједнице која често може бити прилично затворена: *„Свакако је шешко зајо што, чак и када сје ђрофесионалац, чини се да су урбанизам и архишекјура мало више елијисјички, јјако да нема јуно јрилика у сваком шренујку.“* (ж, 32, Србија)

Студенти из Србије у иностранству и повратници не показују јасан став када је реч о томе да експерти који су студирали у иностранству нису цењени у домовини након повратка, међутим страни студенти у Србији се у просеку не слажу са овим ставом ($M=2,39$). Овакав резултат може се тумачити

карактеристикама саме групе страних студената у Србији – односно тиме да је реч углавном о студентима из земаља трећег света који уз помоћ међу-владиних уговора долазе у Србију, што имплицира да се диплома стечена на српским универзитетима у значајној мери цени у њиховој држави порекла. Са ставом да се експерти не цене довољно у домовини у просеку у све три групе се више не слажу жене ($M=2,69$), док су мушкарци неодлучни ($M=2,98$).

ЗАКЉУЧАК

На основу представљених резултата истраживања може се закључити да су три основна проблема анализирана у овом раду – професионални идентитет, услови рада и планирање каријере – код међународних студената проматрани увек у контексту најмање два тржишта рада. Код студената из Србије у иностранству и код повратника, поменуто проматрање има дуални карактер и подразумева државу порекла и државу студирања. Код страних студената у Србији оно поприма одређени мултифокални карактер јер поред државе порекла и студирања, ова категорија студената у своје проматрање професије узима у обзир и ситуацију на тржишту рада у некој трећој држави, односно држави у коју жели да мигрира након студија.

Генерално посматрано, подаци говоре да професионални идентитет није у потпуности обликован код међународних студената код којих је школовање у току. Ова категорија студената у истраживању није показала јасне ставове у вези са професионалним идентитетом, што може да упућује на то да процес усвајања професионалних норми није завршен и да је овај тип идентитета и даље у настајању. Поред тога, савремено стање на тржишту рада које карактерише неизвесност и честа промена послова, склапање уговора на одређено време и краткорочних пројеката, доприноси општој „кризи професија“ (Leicht & Fennell, 2023) која се у подацима може видети код свих категорија студената.

Када је реч о условима рада, квалитативни део анализе је показао да су најбитнији проблеми о којима међународни студенти дискутују на ову тему висина зараде, међуљудски односи на послу и садржај и квалитет праксе у иностранству. Квантитативни резултати указали су на то да студенти сматрају да је висина зараде боља у иностранству, док је тимски рад у контексту међуљудских односа на послу и квалитета тог односа у одређеној мери бољи у држави њиховог порекла. Такође, укупна анализа је показала да разматрање услова на раду готово увек са собом повлачи и тему о даљој (ре)миграцији и планирању живота у одређеном друштву.

На крају, планирање каријере код међународних студената неодвојиво је од претходне две теме и оно се углавном тиче потенцијала одређене

професије, односно запошљивости у конкретном друштву, проблема у вези са поклапањем образованих профила и потреба на тржишту рада и погледа на то колико се цени међународно искуство у држави порекла. За многе међународне студенте академска миграција игра улогу „првог” у процесу „миграције у два корака”, а то је нарочито у подацима било приметно код страних студената у Србији.

ЛИТЕРАТУРА

- Abbott, A. (1988). *The System of Professions: An Essay on the Division of Expert Labor*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Arthur, M. B. & Rousseau, D. M. (1996). *The Boundaryless Career: A New Employment Principle for a New Organizational Era*. Oxford: Oxford University Press.
- Ashforth, B. E. & Mael, F. (1989). Social identity theory and the organization. *The Academy of Management Review*, 14(1), 20–39. <https://doi.org/10.2307/258189>
- Baas, M. (2019). The education-migration industry: international students, migration policy and the question of skills. *International Migration*, 57(3), 222–234. <https://doi.org/10.1111/imig.12540>
- Bauman, Z. (2000). *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity.
- Benati, K., Lindsay, S., O'Toole, J., Fischer, J. (2023). Global South business students: Utilising internships to develop graduate capitals and employability. In: Singh, J. K. N., Latiner Raby, R., Bista, K. (eds.) *International Student Employability. Knowledge Studies in Higher Education*, vol 12. Cham: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-031-33254-8_9
- Bijwaard, G. E., Wang, Q. (2016). Return migration of foreign students. *European Journal of Population* 32, 31–54. <https://doi.org/10.1007/s10680-015-9360-2>
- Bótas, P. C. P., Huisman, J. (2013). A Bourdieusian analysis of the participation of Polish students in the ERASMUS programme: cultural and social capital perspectives. *Higher Education* 66/6, 741–754. <https://doi.org/10.1007/s10734-013-9635-7>
- Bourdieu, P. (1984). *Distinction*. Cambridge: Polity.
- Brotherhood, T. (2020). *Considering Agency in the Education-migration Nexus: A Temporal Analysis of Structure-agency Relations with Student-migrants* [PhD thesis]. University of Oxford.
- Van Mol, C. (2016). Do employers value international study and internships? A comparative analysis of 31 countries. *Geoforum*, 78, 52–60. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2016.11.014>
- Gammeltoft-Hansen, T. & Sørensen, N. N. (Eds.). (2013). *The Migration Industry and the Commercialization of International Migration* (Vol. 69). London: Routledge.
- Goldthorpe, J. H. & Hope, K. (1974). *The Social Grading of Occupations*. Oxford: Clarendon Press.

- Gribble, C., Rahimi, M. & Blackmore, J. (2017). International students and post-study employment: The impact of university and host community engagement on the employment outcomes of international students in Australia. In: Tran, L., Gomes, C. (eds.) *International Student Connectedness and Identity. Cultural Studies and Transdisciplinarity in Education*, vol 6. Singapore: Springer. https://doi.org/10.1007/978-981-10-2601-0_2
- Di Pietro, G. (2022). International internships and skill development: A systematic review. *Review of Education*, 10, e3363. <https://doi.org/10.1002/rev3.3363>
- Ibarra, H. (1999). Provisional selves: Experimenting with image and identity in professional adaptation. *Administrative Science Quarterly*, 44(4), 764–791. <https://doi.org/10.2307/2667055>
- Khalil, O. E. M. (2015). Students' experiences with the business internship program at Kuwait University. *The International Journal of Management Education*, 13(3), 202–217. <https://doi.org/10.1016/j.ijme.2015.05.003>
- Kratz, F. & Netz, N. (2016). Which mechanisms explain monetary returns to international student mobility? *Studies in Higher Education*, 43(2), 375–400. <https://doi.org/10.1080/03075079.2016.1172307>
- Lee, C. S. (2019). Global linguistic capital, global cultural capital: International student migrants in China's two-track international education market. *International Journal of Educational Development*, 67, 94–102. <https://doi.org/10.1016/j.ijedudev.2019.03.001>
- Leicht, K. T., Fennell, M. L. (2023). *Crisis in the Professions*. New York: Routledge.
- Li, H. (2019). The role of the migration industry in Chinese student migration to Finland: Towards a new meso-level approach. In: Liu, H., Dervin, F., Du, X. (eds.) *Nordic-Chinese Intersections within Education* (pp. 21–49). Palgrave Studies on Chinese Education in a Global Perspective. Palgrave Macmillan, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-28588-3_2
- Liu-Farrer, G. & Tran, A. H. (2019). Bridging the institutional gaps: International education as a migration industry. *International Migration*, 57(3), 235–249. <https://doi.org/10.1111/imig.12543>
- McCollum, D. & Findlay, A. (2017). Oiling the wheels? Flexible labour markets and the migration industry. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 44(4), 558–574. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2017.1315505>
- Moskal, M. (2016). International student pathways between open and closed borders: Towards a multi-Scalar approach to educational mobility and labour market outcomes. *International Migration*, 55(3), 126–138.
- Sennett, R. (1998). *Corrosion of Character: The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*. New York: W. W. Norton and Co.
- Nyland, C., Forbes-Mewett, H., Marginson, S., Ramia, G., Sawir, E. & Smith, S. (2009). International student-workers in Australia: a new vulnerable workforce. *Journal of Education and Work*, 22(1), 1–14. <https://doi.org/10.1080/13639080802709653>
- OECD (2023). *International Migration Outlook 2023*. Paris: OECD Publishing <https://doi.org/10.1787/b0f40584-en>
- Potts, D. (2015). Understanding the early career benefits of learning abroad programs. *Journal of Studies in International Education*, 19(5), 441–459.

- Roy, A., Newman, A., Ellenberger, T. & Pyman, A. (2018). Outcomes of international student mobility programs: a systematic review and agenda for future research. *Studies in Higher Education*, 44(9), 1630–1644. <https://doi.org/10.1080/03075079.2018.1458222>
- Ruhanen, L., Robinson, R. & Breakey, N. (2013). A foreign assignment: Internships and international students. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 20, 1–4. <https://doi.org/10.1016/j.jhtm.2013.05.005>
- Salt, J. (2011). International students and the labour market: Experience in the UK. In: Moodood, T., Salt, J. (eds.) *Global Migration, Ethnicity and Britishness. Palgrave Politics of Identity and Citizenship Series* (pp. 132–149). Palgrave Macmillan, London. https://doi.org/10.1057/9780230307155_7
- Salt, J. & Stein, J. (1997). Migration as a business: The case of trafficking. *International Migration*, 35(4), 467–494.
- Slaughter, S. & Rhoades, G. (2004). *Academic Capitalism and the New Economy: Markets, State, and Higher Education*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Stryker, S. & Burke, P. J. (2000). The past, present, and future of an identity theory. *Social Psychology Quarterly*, 63(4), 284–297. <https://doi.org/10.2307/2695840>
- Tran, L. T., Rahimi, M., Tan, G., Dang, X. T. & Le, N. (2020). Post-study work for international graduates in Australia: opportunity to enhance employability, get a return on investment or secure migration? *Globalisation, Societies and Education*, 18(5), 495–510. <https://doi.org/10.1080/14767724.2020.1789449>
- Treiman, D. J. (1977). *Occupational Prestige in Comparative Perspective*. New York: Academic.
- Hawthorne, L. (2010). How valuable is „two-step migration“? Labor market outcomes for international student migrants to Australia. *Asian and Pacific Migration Journal*, 19(1), 5–36. <https://doi.org/10.1177/011719681001900102>
- Hawthorne, L. & A. To (2014). Australian employer response to the study-migration pathway: The qualitative evidence 2007–2011. *International Migration*, 52(3), 99–115.
- Hernández-León, R. (2013). Conceptualizing the migration industry. In: Gammeltoft-Hansen, T, Nyberg Sorensen, N. (eds.), *The Migration Industry and the Commercialization of International Migration* (pp. 24–44). Abingdon: Routledge.
- Hughes, E. (1958). *Men and Their Work*. London: The Free Press of Glencoe.
- Castles, S. & Miller, M. J. (2003). *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*. New York: Palgrave Macmillan.
- Cooper, L., Orrell, J. & Bowden, M. (2010). *Work Integrated Learning: A Guide to Effective Practice* (1st ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203854501>
- Cranston, S., Schapendonk, J. & Spaan, E. (2017). New directions in exploring the migration industries: introduction to special issue. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 44(4), 543–557. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2017.1315504>
- Waibel, S., Rüger, H., Ette, A., Sauer L. (2017). Career consequences of transnational educational mobility: A systematic literature review, *Educational Research Review*, 20, 81–98. <https://doi.org/10.1016/j.edurev.2016.12.001>